

SRBIJA U VRTLOGU OBRAČUNA VELIKIH SILA U PRVOM SVETSKOM RATU – RATNI CILJEVI, REZULTATI POSLEDICE

Opšti pogled

Smatram nepotrebnim i nekorisnim, barem s naučne tačke gledišta, iznova otvarati pitanje krivice, odnosno odgovornosti za otpočinjanje Prvog svetskog rata, što se povremeno čini, kao što je to slučaj i sada povodom stogodišnjice od početka toga rata. Najkompetetniji istoričari – evropski i sa naših prostora su već poodavno s tim u vezi na, osnovu neporecivih relevantnih činjenica, utvrdili i razjasnili istorijske tokove i događaje koji su prethodili tom velikom oružanom sukobu. Njihov opšti zaključak (tzv. *Fišerova škola*, prema nemačkom istoričaru Fricu Fišeru) uz određene razlike u pristupu i akcentiranju glasi: uzrok ovog do tada najstrašnijeg rata u istoriji koji je prouzrokovao tolika stradanja i patnje ljudi kao i materijalna razaranja ležao je u žestokoj borbi velikih evropskih sila za prevlast, za preraspodelu moći, za proširenje interesnih zona. Za međusobni oružani obračun intenzivno su se pripremale unazad nekoliko decenija - sklapale vojno-političke saveze, ubrzavale programe naoružanja, razrađivale ratne planove). U svemu tome posebno od poslednje decenije 19. veka prednjačila je Nemačka - nova, sve moćnija sila koja je svoju nabujalu snagu želela da materijalizuje kako širenjem i jačanjem uticaja u Evropi tako i revizijom postojećeg stanja u raspodeli kolonijalnih poseda širom sveta u svoju korist. To je, s druge strane, podsticalo sile koje su se osećale ugroženim, Veliku Britaniju i Francusku, stare kolonijalne sile da zakopaju stara rivalstva i udruže se u cilju odbrane stečenih pozicija. Francuska je dodatno bila motivisana željom za revanšom za ponižavajući poraz u francusko-pruskom ratu i povraćaj tada izgubljenih pokrajina Alzasa i Lorene. Vrlo ambiciozni programi jačanja nemačkih pomorskih snaga su izazivali sve veće uznemirenje u Londonu jer su u tome videli direktnu pretnju za održavanje već vekovne britanske supremaције na svetskim morima. I Rusija se, kao treća stara sila, plašeći se nemačke

¹ Naučni savjetnik na Institutu za savremenu istoriju u Beogradu

ekspanzije prema evropskom istoku, opredelila za savezništvo sa zapadnim silama (Antanta). Budući da je Nemačka prednjačila u ratnim priprema, kao i zbog činjenice da je svoje pretenzije mogla realizovati samo vojnom pobedom nad rivalskim silama, od nje je na prvom mestu zavisila odluka o otpočinjanju rata. Njeno političko i vojno vođstvo procenilo je da atentat u Sarajevu u kojem je 28. juna 1914. Franca Ferdinanda, prestolonaslednika Austro-Ugarske, ubio Gavrilo Princip, pripadnik organizacije *Mlada Bosna* srpske nacionalnosti, pogodan povod za takvu odluku. Spremnost Nemačke za rat presudno je uticala u tom istorijskom trenutku na dinamiku odvijanja događaja, prvenstveno za korišćenje toga povoda od strane nemačkog državnog i vojnog vođstva za punu podršku Beču u ultimativnom nastupu prema Beogradu i objavi rata Srbiji, što je neizbežno u postojećoj konstelaciji značilo pokretanje lanca ratnih savezništava mehanizama za oružani obračun između suprotstavljenih sila. U svakom slučaju, niko ne spori da bi neki drugi događaj umesto onog u Sarajevu bio iskorišćen kao povod za vojni obračun velikih sila, samo sto bi možda neka druga sila tada forsirala njegovu upotrebu u tu svrhu. Sukob velikih evropskih sila u Prvom svetskom ratu bio je u osnovi nastavak i kulminacija njihove viševjekovne međusobne borbe za prevlast i sfere uticaja koja se kontinuirano odvijala uz isvesne promene glavnih aktera u koncernu sila, s tim što su se po prvi put u ratni sukob pored njih uključile i vanevropske sile (SAD, Japan) dajući ovom ratu svetski karakter.

Prvi svetski rat je svakako jedan od najkrupnijih događaja u svetskoj istoriji čije su se **posledice** direktno odrazile na tok političkih zbivanja i društvenog razvoja u proteklih stotinu godina. Najvažnije neposredne posledice bile su: destrukcija ekonomije, jačanje totalitarnih ideologija fundiranih na nacionalnoj, socijalnoj i političkoj demagogiji iz čega su proistekle velike ekonomske krize, uspostavljanje fašističkih režima u Italiji i Nemačkoj, te komunističkog u Rusiji. A samo dve decenije po svršetku Prvog započeo je Drugi svetski rat kao njegov nastavak. Radikalno je izmenjena politička karta Evrope, (nestale su neke stare države a nastale nove), kao i istorijska sudbina mnogih evropskih naroda i država. Krupne i dalekosežne promene posle Velikog rata zahvatile su ostale delove sveta: Bliski istok (stvaranje moderne Turske, jačanje nacionalnih pokreta kod Arapa i Jevreji), Daleki istok (masovna nacionalna i socijalna previranja u Kini, ekspanzija Japana), stvaranje snažnog antikolonijalnog pokreta u Indiji.

Srbija

Srbija je bila mali igrač sa prevelikim udelom u ovoj velikoj svetskoj igri, što je sa sobom povlačilo i prevelike, gotovo nepodnošljive ljudske i ma-

terijalne gubitke, kao i neizvesnosti i strepnje u pogledu zaštite nacionalnih i državnih interesa i ostvarenja ratnih ciljeva.

Navodi o odgovornosti Srbije za izbijanje Velikog rata nemaju nikakvo utemeljenje u činjenicama. O njenoj ulozi u događajima koji su prethodili otpočinjanju rata može govoriti samo u kontekstu povoda (i to kao indirektnog činioca), a nikako uzroka. Isuviše su krupni bili interesi, izazovi, ambicije i rizici velikih sila, njihove sujete i sebičnosti, da bi dopustili da ih u jedan tako opasan i neizvestan međusobni oružani obračun uvuče jedna mala zemlja sa Balkana. Takvi navodi i tvrdnje koji se s vremena na vreme podgreavaju i plasiraju u javnost, i to mahom od strane novinara i publicista, ređe istoričara, jednostavno nisu odraz realnog i objektivnog sagledavanja istorijskih činjenica i okolnosti, već se plasiraju iz politikantskih i senzacionalističkih pobuda, a katkad su puki odraz nacionalističkih opterećenja i frustracija. Uveren sam da je domet njihovih aktivnosti vrlo ograničen, da nemaju uporište ni u istorijskim činjenicama, niti da postoji odgovarajući politički i društveni prostor i ambijent koji bi omogućio da izvrše neku ozbiljniju reviziju pogleda na istorijske okolnosti vezane za početak Prvog svetskog rata. Istoričari, publicisti i drugi delatnici koji se bave ovom materijom, držeći se pri tome kriterijuma objektivnog i analitičkog sagledavanja istorijskih činjenica, nemaju nikakvog osnova da na Srbiju stavljaju teret odgovornosti za započinjanje prvog rata svetskih razmera koji je sa sobom nosio toliko krvoprolića, razaranja, patnje i nesreće. O Srbiji u Velikom ratu se s punim pravom može govoriti kao o žrtvi, jer je očevidno susedna velika sila, Habzburška carevina, iskoristila prvu priliku da svoj dugotrajni agresivni odnos prema Srbiji pretoči u oružanu kampanju kojom bi jednom zauvek bio skršen otpor tog malog ali nezgodnog suseda i time bila uklonjena značajna prepreka u ostvarenju ciljeva njene imperijalne politike prema regionu Balkana. Ovakav zaključak jasno proizilazi i iz ultimativnog ponašanja i postupanja vlade u Beču u kritičnim danima uoči rata - od nasilnih postupaka protiv Srba u Bosni i Hercegovini čije je sprovođenje započeto neposredno posle atentata u Sarajevu, izjava zvaničnika i pokretanja antisrpske kampanje u javnosti Monarhije, preko zahteva u ultimatumu srpskoj vladi koji nisu mogli biti prihvaćeni jer bi time bio teško narušen državni suverenitet i dignitet, do objave rata Srbiji.

Ratni ciljevi

Uvučena u oružani obračun velikih, izložena smrtonosnom napadu desetostruko nadmoćnijeg neprijatelja, Srbija, odnosno njeno političko vođstvo nije imalo ni vremena ni volje ni snage da u početnoj fazi rata formulise i de-

klariše ratne ciljeve koje želi da postigne angažovanjem u ovom ratu. Glavni cilj i zadatak koji je u tom trenutku stajao pred njima bila je odbrana zemlje, zaustavljanje austrougarskih divizija generala Počoreka koje su nadirale preko Drine u Srbiju, bitka za goli opstanak. Ipak se, kako to možemo videti iz temeljne studije Milorada Ekmečića i u to vreme razmišljalo o potrebi definisanja ratnih ciljeva, pri čemu se na prvom mestu razmišljalo o stvaranju jugoslovenske države kao glavnom cilju. Krajem prve ratne godine, odmah posle velike pobeđe na Suvoboru i Kolubari i proterivanju austrougarskih napadača preko Drine, srpsko državno vođstvo je zaključilo da je to pravi momenat za izlazak u javnost sa jasno formulisanim ratnim ciljevima koji bi odražavali državne i nacionalne aspiracije Srbije u tekućem ratu. U deklaraciji (*Niška deklaracija*) koju je Narodna skupština usvojila 14. decembra 1914. kao glavni ratni cilj Srbije istaknuto je oslobođenje i ujedinjenje ne samo srpskog već i ostalih južnoslovenskih naroda i stvaranje njihove zajedničke države.

Bio je to ambiciozan i teško ostvariv cilj. Njegova realizacija zavisila je od ishoda rata, tj. pobeđe Saveznika, odnosa savezničkih sila prema jednom tako krupnom političkom projektu, udela Srbije u ratnim naporima i njenom doprinosu pobeđničkom ishodu. Kako se pokazalo u daljem toku rata, dugo je vladala neizvesnost u pogledu krajnjeg pobeđnika, što se isto može reći i u vezi uloge i doprinosa Srbije. Odnos savezničkih sila takođe je bio neizvestan sve do samog kraja rata: nikada se tokom rata nisu ni zvanično ni nezvanično izjasnili u prilog formiranja jedinstvene južnoslovenske države, a sama činjenica da su tajnim ugovorom koji su potpisali u proleće 1915. sa Italijom, povodom njenog ulaska u rat, ovoj zemlji obećali značajna proširenja na istočnom Jadranu, na oblasti koje su bile predviđene za ulazak u sastav novoformirane jugoslovenske države, dovoljno govori o neodlučnom i ambivalentnom stavu zapadnih savezničkih sila u vezi ovog pitanja.

Posvećenost srpskog vođstva ostvarenju ovog cilja bila je apsolutna o čemu svedoče sledeće činjenice: odluka o povlačenju vojske, vlade i kralja iz zemlje posle vojnog sloma u jesen 1915. bila je motivisana, kako je saopšteno u samoj naredbi o povlačenju, procenom da se jedino nastavkom učešća Srbije u ratnim naporima na strani Saveznika može izvršiti osnovni nacionalni zadatak, tj. stvaranje jugoslovenske države; ulaganje velikih diplomatskih napora u ubeđivanju Saveznika da prihvate stvaranje južnoslovenske države; pregovori sa predstavnicima Hrvata i Slovenaca (*Jugoslovenski odbor, Krfska deklaracija*); dinamična i osmišljena aktivnost srpske vojske nakon proboja Solunskog fronta, do prodora u zapadne delove teritorija predviđenih da uđu u sklop nove države.

Najveće teškoće i izazovi na putu ostvarenja glavnog ratnog cilja bili su vojni slom i okupacija Srbije 1915. čime je uneta velika doza neizvesnosti

i nesigurnosti u pogledu njegove ostvarivosti i same opravdanosti postavljanja takvog cilja, zatim gubljenje oslonca na Rusiju njenim ispadanjem iz rata 1917, kao i uporno odbijanje zapadnih sila da jasno i javno podrže ideju stvaranja jugoslovenske države sve do kraja rata. Na kraju se ispostavilo da je za ostvarenje toga cilja od presudnog značaja bila odluka o povlačenju vojske iz zemlje, čime je ona sačuvana i potom vraćena na ratnu pozornicu kada je u leto 1916. 150.000 srpskih vojnika izlašlo na liniju Soluskog fronta; ta vojska je u jesen 1918. dala puni doprinos proboju toga fronta, a time i konačnoj pobedi Saveznika u Prvom svetskom ratu.

Rezultat angažovanja Srbije u ratu, gledano sa aspekta postizanja osnovnog ratnog cilja - oslobođenja i ujedinjenja južnoslovenskih naroda bio je vrlo uspešan: 1. decembra 1918. u Beogradu je proglašeno stvaranje Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, a taj čin formiranja prve zajedničke južnoslovenske države u istoriji međunarodno je priznat sledeće godine na mirovnoj konferenciji u Versaju od strane pobedničkih sila. Bilo je to izuzetno ostvarenje, kolosalni uspeh srpske države, vojske i naroda, kao i njenog političkog i vojnog vođstva. Od posebnog značaja bila je činjenica da se ovim aktom gotovo celokupan srpski narod našao pod jednim i to vlastitim državnim krovom. Formiranje jugoslovenske države bilo je od istorijske važnosti i za druge južnoslovenske narode, naročito Hrvate i Slovence koji su na taj način sačuvali značajne teritorije koje su smatrali delom svog nacionalnog teritorijalnog korpusa, a koje bi, da nije bila formirana zajednička država sa Srbijom koja je imala pobednički status, možda ušle u sastav neke druge države.

Posledice

Strahovite su posledice u pogledu ljudskih žrtava i materijalnih razaranja koje je Srbija podnela u Velikom ratu. Od ukupno mobilisanih 985.000 oficira i vojnika, što je činilo skoro 22% od ukupno 4.500.000 stanovnika, poginulo je 3645.164 ili oko 37% od broja mobilisanih, a po raznim osnovama život je izgubilo 871.271 civila. Ukupno je tokom Prvog svetskog rata Srbija izgubila 1.236.435 lica što je činilo **gotovo trećinu od ukupnog broja stanovnika**. Zbog ovako velikih ljudskih gubitaka, uz one sličnih razmera iz Drugog svetskog rata, jako je oslabljen reproduktivni potencijal Srbije i srpskog naroda, što se veoma negativno odrazilo na demografska kretanja u sledećim decenijama, sve do današnjeg dana. Usled ogromnih materijalnih gubitaka i privredne devastacije, socijalno i ekonomsko stanje u zemlji neposredno po svršetku rata bilo je krajnje teško što je neminovno generisalo porast socijalnih i političkih tenzija i konfrontacija a time i opštu nestabilnost u novoformiranoj državih.

Što se tiče dugoročnih posledica one se pre svega odnose na one vezane za ostvarenje glavnog ratnog cilja, tj. formiranja jugoslovenske države. Pripadnici generacije koje su bile savremenici njenog stvaranja pa i onih donijih tokom postojanja te države taj čin su većinski pozitivno ocenjivali, osećali je kao vlastitu državu, sa dosta optimizma gledali na perspektivu njenog daljeg opstanka i razvoja. Međutim, ta država, koja je mnogima izgledala kao veliko i trajno istorijsko dostignuće, raspala se samo sedamdesetak godina posle nastanka i nestala sa istorijske scene.

Mnogi su se naučnici, analitičari, publicisti bavili pitanjem uzroka i istorijskih okolnosti koji su uticali na raspad te države. Posmatrali su i analizirali tu materiju sa različitih aspekata, više ili manje argumentovano, ali ne retko i opterećeni nacionalnim ili političkim pristupom i predrasudama. Mada je teško sve to sistematizovati, ipak se kao glavni predmet pažnje i analize u njihovom pristupu mogu izdvojiti nekoliko pitanja na koja su pokušali da daju odgovor:

Koliki je bio uticaj turbulentnog opšteg istorijskog toka i dejstva *spoljnih faktora* na umanjeње шансе да се та држава политички и друштвено integriše u meri koja bi omogućila dugoročnost njenog trajanja. Izrazito negativnu okolnost u tom smislu predstavljala je pojava fašističkih sila sa izrazito agresivnom politikom i pretenzijama prema Jugoslaviji koja je do punog izražaja došla u vreme Drugog svetskog rata kada je posle napada tih sila Jugoslavija bila raskomadana i okupirana, da bi potom zemlja bila zahvaćena oružanim dejstvima koja su bila izraz antifašističke borbe, ali i ona koja su imala karakter građanskog rata. Pokazalo se da su posledice tog rata, pored pokušaja sanacije pod komunističkim režimom Josipa Broza Tita, imale dugoročne negativne efekte koji su do punog izražaja došli u godinama pred raspad Jugoslavije. Posebno je kompleksno i značajno pitanje uloge i delovanja spoljnog faktora u procesu razgradnje i raspada Jugoslavije krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. veka. Mada je u vezi s tim dosta toga utvrđeno i izneto u javnost, ipak se na pouzdane ocene i odgovore na ovo pitanje mora sačekati dok istraživačima ne bude na raspolaganju relevantna arhivska dokumentacija.

Postavlja se, naravno, i pitanje dejstva različitih *unutrašnjih faktora* na sudbinu i neslavni kraj jugoslovenske države, među kojima se izdvajaju sledeći:

Sposobnost srpske političke i intelektualne elite da na pravi način sagleda i proceni relevantne i objektivne činjenice i okolnosti u pogledu interesa srpskog naroda za formiranje jugoslovenske države i mogućnostima njenog funkcionalnog opstanka i to: prilikom deklarisanja stvaranja jugoslovenske države kao glavnog ratnog cilja Kraljevine Srbije u Prvom svetskom

ratu; sposobnost izrade jasnog političkog koncepta i praktičnih postupaka koji bi na adekvatan način odgovorili na krupne spoljne i unutrašnje izazove kojima je novonastala država bila izložena u međuratnom periodu kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu; pogubne posledice ideološkog i oružanog obračuna unutar srpskog naroda tokom Drugog svetskog rata; uloga i ponašanje srpske komunističke nomenklature i inteligencije u vreme Titove Jugoslavije i njihova sposobnost da uoče tendencije političkog i društvenog razvoja koje nisu u interesu srpskog naroda što je podrazumevalo i jasno formulisanje i odbranu tih interesa; aktivnosti srpske nacionalne i intelektualne elite u godinama raspada Jugoslavije.

Interes ostalih naroda za opstanak zajedničke države – delovanje njihovih političkih i intelektualnih elita u tom pogledu - od deklarisanja i delovanja u prilog održanja jugoslovenske države do motiva i aktivnosti usmerenih na njeno rušenje.

Na kraju svakako treba reći da je nama danas, posle svega što se desilo, daleko lakše da sudimo i vrednujemo tok istorijskog procesa kroz koji su prošli srpski i ostali narodi koji su živeli u bivšoj Jugoslaviji, nego onima koji nisu doživeli da vide njen raspad, a pogotovo onima koji su bili učesnici i savremenici osnivanja jugoslovenske države. Regent Aleksandar Karađorđević i Nikola Pašić, ključne ličnosti u ostvarenju projekta stvaranja prve južnoslovenske države, kao i gro srpske političke i intelektualne elite su iskreno verovali da takva država predstavlja izraz istorijskih težnji i interesa ne samo srpskog već i ostalih južnoslovenskih naroda. Smatrali su da Veliki rat sa sobom nosi i potencijal velikih promena, te da tu jedinstvenu priliku treba iskoristiti za osnivanje jugoslovenske države. Bilo je u njihovim pogledima svakako i zabluda i nedovoljnog poznavanja političkih težnji ostalih naroda, precenjiivanja snage jugoslovenske ideje koja je nesumnjivo jačala u godinama pred Balkanske i Prvi svetski rat, pre nabregavanja teškoća i izazova koje će sa sobom nositi život u zajedničkoj državi. Ipak sve to nije suštinski devalviralo validnost jugoslovenske države, razloge njenog osnivanja, niti predskazivalo turbulentan i relativno kratkotrajan život te državne tvorevine. Na istorijski neuspeh toga projekta znatno više su uticali spoljni i unutrašnji faktori, o kojima smo ranije nešto rekli, koje je bilo teško a neke od njih nemoguće videti iz vizure aktera iz vremena Velikog rata i stvaranja jugoslovenske države.